

ΜΑΝΔΡΑΥΌΡΑΣ

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΤέΧΝΗ ΚΑΙ ΤΗ Ζωή | Τεύχος 59 | ΕΥΡΩ 10

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

ΚΑΙΣΑΡΙΟΣ ΔΑΠΟΝΤΕ

Η συμβολή του
στα Γράμματα τον 18ο αιώνα

«Το γαρ πολύ της θλίψεως
γεννά παραφροσύνη»

Γράφουν: Νικολέτα Ζαμπάκη, Άννα Αλεξοπούλου, Μαρία Ανδρεαδέλλη, Δημήτρης Βαχαβιόλος, Παναγιώτης Γαλάνης, Δημήτρης Γιοβανόπουλος, Γεώργιος Δανέζης, Λίλια Διαμαντοπούλου, Μανόλης Δουνδουλάκης, Νίκος Καγκελάρης, Κατερίνα Κορρέ, Ειρήνη Μαθιουδάκη, Παναγιώτης Μακρής, Φλορίν Μαρινέσκου, Χαράλαμπος Μηνάογλου, Δημήτρης Παπακωνσταντίνου, Φωτεινή Σπίγγου

ΠΟΙΗΣΗ

Λάμπρος Σπυριούνης (1952-2018)

ΠΟΙΗΤΙΚΕΣ ΑΝΑΓΝΩΣΕΙΣ

Γιάννης Νεγρεπόντης (1930-1991)

ΔΟΚΙΜΙΟ

- Η ρητορική ορολογία στα σχόλια του **Φραγκίσκου Πόρτου** στον Αισχύλο
- Η αλληλογραφία του **Ιάσονα Δεπούντη** με τον **Δημήτρη Σουρβίνο**
- Ο ανθρώπινος εγκέφαλος. Πυρ, γυνή και θάλασσα
- Η οικουμενική αναθεώρηση του ατομικού στο έργο της **Χαράς Χρηστάρα**
- Ίχνη του υψηλού μοντερνισμού στην κινηματογραφική ποιητική του **Αγγελοπουλικού Θίασου**
- Η ροή της **ποίησης** στην εποχή του διαδικτύου

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΛΑΣ-ΝΑΝΟΣ ΒΑΛΑΩΡΙΤΗΣ

- Ο αποσιωπημένος Κάλας που επανέρχεται διαρκώς –και ποτέ δεν φτάνει
- Κάλας, Σπιέρος και Ράντος: Παράλληλες οδοί που ενώνονται με αφορμή τα έργα της Συλλογής Νικολάου Κάλα
- Νάνος Βαλαωρίτης-Νικόλαος Κάλας ένας διάλογος
- Υπερρεαλισμός και επαναστατικότητα στην τέχνη και τη ζωή

Πρώτες παρατηρήσεις για τον τρόπο εργασίας του **Καισάριου Δαπόντε** κατά τη συγγραφή του *Ιστορικού Καταλόγου* (1784) και τις πηγές του

ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Θ. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΥ

Ο Ξηροποταμηνός μοναχός Καισάριος, κατά κόσμο Κωνσταντίνος, Δαπόντες από τη Σκόπελο (1713/14-1784) αποτελεί χωρίς αμφιβολία μια από τις πιο αντιπροσωπευτικές προσωπικότητες της πνευματικής ακμής του Νέου Ελληνισμού κατά τον 18^ο αιώνα.¹ Ο βίος του υπήρξε πολυκύμαντος και το έργο του εξαιρετικά εκτενές και πολύμορφο.² Έγραψε δεκάδες έμμετρα και πεζά έργα με περιεχόμενο θρησκευτικό, χρονολογικό, αυτοβιογραφικό ακόμα και γεωγραφικό, ενώ παράλληλα μετέφρασε ή παράφρασε αρκετά κείμενα στη δημόσια γλώσσα της εποχής. Κυρίως όμως είναι γνωστός για τα πολυάριθμα σιτουαριζήματά του, γραμμένα σε δεκάδες ή ακόμα και εκατοντάδες δεκαπεντασύλλαβους στίχους. Πρόκειται για στίχους που αρκετές φορές κουράζουν εξ αιτίας των τεχνικών τους μειονεκτημάτων και σπανίως έχουν κάποια ποιητική αξία.³ Για αυτόν τον λόγο, άλλωστε, οι παλαιότεροι κριτικοί της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας έκριναν πως το έργο του μπορεί να είναι αντιπροσωπευτικό της εποχής του και οπωσδήποτε πολύτιμο για τις ποικίλες πληροφορίες που παρέχει, αλλά δεν έχει καμία λογοτεχνική αξία και επί πλέον κινείται εκτός των ορίων του σύγχρονου κινήματος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.⁴ Παρ' όλα αυτά, οι στίχοι του διέπονται από ιδιαίτερο χιούμορ, θυμολογική διάθεση και οξυδερκή παρατηρητικότητα, στοιχεία που δεν περνούν απαρατήρητα από κανέναν αναγνώστη.⁵

Αρκετά από τα έργα του Δαπόντε είδαν το φως της δημοσιότητας ήδη κατά τον 18^ο αιώνα, ενόσω δηλαδή αυτός ζούσε ακόμη, ενώ πολλά εκδόθηκαν μετά το θάνατό του. Δεν λείπουν, βέβαια, και όσα παραμένουν ακόμα και σήμερα ανέκδοτα, περιμένοντας τον εκδότη τους.⁶ Ένα από τα έργα εκείνα που είδαν το φως της δημοσιότητας αρκετό καιρό μετά τον θάνατό του είναι ένας κατάλογος επιφανών προσωπικοτήτων του Νέου Ελληνισμού κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα, γνωστός ως *Ιστορικός Κατάλογος επισημών ανδρών (1700-1784)*.⁷ Το έργο αυτό θεωρείται ως το κύκνειο άσμα του Καισάριου Δαπόντε, καθώς συντάχθηκε λίγους μήνες πριν από τον θάνατό του (Δεκέμβριος 1784).⁸ Παρ' όλα αυτά, είδε το φως της δημοσιότητας για πρώτη φορά μόλις στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, όταν ο Κωνσταντίνος Σάθας το συμπεριέλαβε στον τρίτο τόμο της *Μεσαιωνικής Βιβλιοθήκης* (1872).⁹ Η έκδοση του Κωνσταντίνου Σάθα είχε βασιστεί στην μεταγραφή του έργου από τον Γαβριήλ Σοφοκλέους από έναν από τους αυτόγραφους κώδικες του Καισάριου Δαπόντε, τον κώδ. Ζωγραφείου Κωνσταντινουπόλεως 40.¹⁰ Ωστόσο, το έργο παραδίδεται στον κώδικα αυτό κολοβό, καθώς διακόπτεται απότομα ενώ παρατίθεται μία από τις επιστολές ενός από τους απαριθμούμενους λογίους, του Δημητρίου Νοταρά.¹¹ Αργότερα, το έργο εκδόθηκε πλήρες από τον Constantin Erbiceanu, με βάση κάποιον άδηλο κώδικα, προφανώς προερχόμενο από κάποια ρουμανική συλλογή (1888).¹² Παρ' όλο που ο Constantin Erbiceanu δεν αποκαλύπτει από ποιον κώδικα μετέγραψε το κείμενο, ωστόσο υποστηρίζει ότι πρόκειται για αυτόγραφο κώδικα του Δαπόντε.¹³

Ο συγγραφέας δεν παραθέτει κάποιο εισαγωγικό κείμενο στον *Ιστορικό Κατάλογο*, γεγονός που μας στερεί τη δυνατότητα να γνωρίσουμε από τον

ίδιο τον συγγραφέα τα κίνητρα που τον ώθησαν στη σύνταξη του έργου αυτού, τη μέθοδο με την οποία εργάστηκε, τις χειρόγραφες, έντυπες ή άλλες πηγές που χρησιμοποίησε, αλλά και τους ανθρώπους που τον συνέδραμαν παντοεισώπως σε αυτήν την εργώδη προσπάθεια. Έτσι, είναι αναγκαίο να αναζητήσουμε μαρτυρίες μέσα στο ίδιο το κείμενο που μας επιτρέπουν να προσεγγίσουμε έστω και μερικώς ορισμένα από τα ζητήματα αυτά.

Πράγματι, η προσεκτική ανάγνωση του κειμένου προσφέρει αποσπασματικές, αλλά οπωσδήποτε πολύτιμες πληροφορίες αναφορικά με τον τρόπο εργασίας του συγγραφέως, καθώς και με ορισμένες από τις πηγές που χρησιμοποίησε για τη σύνταξή του. Πρόκειται για πληροφορίες που βρίσκονται διάσπαρτες σε διάφορα λήμματα και καταγράφονται με ποικίλες αφορμές. Με βάση τα στοιχεία αυτά, λοιπόν, η παρούσα εργασία θα επιχειρήσει ορισμένες προδρομικές παρατηρήσεις σχετικά με τον τρόπο εργασίας του Καισάριου Δαπόντε κατά τη συγγραφή του *Ιστορικού Καταλόγου*, με τη φιλοδοξία ότι θα αποτελέσει την αφετηρία για μια μελλοντική αλλά πιο ενδελεχή εξέταση των ζητημάτων αυτών.

Κατ' αρχήν πρέπει να σημειωθεί ότι ο συγγραφέας είχε αρχικά την πρόθεση να συντάξει έναν κατάλογο στον οποίο θα απαριθμούνταν μόνο επιφανείς κληρικοί του Νέου Ελληνισμού κατά τον 18^ο αιώνα. Για αυτόν τον λόγο, ολοκληρώνοντας την απαρίθμηση των επιφανών αυτών κληρικών, έκρινε απαραίτητο να επισημάνει ότι υπάρχουν και άλλοι που θα έπρεπε να συμπεριληφθούν στον κατάλογο αυτό, αλλά, καθώς δεν τους γνώριζε, δεν τους κατέγραψε.¹⁴ Μάλιστα, τεκμηριώνει—κατά κάποιον τρόπο—τη θέση του αυτή, παραθέτοντας πρόχειρα τρία ακόμα ονόματα ιεραρχών και δύο ιερομονάχων στην παράγραφο με την οποία ολοκληρώνεται το τμήμα εκείνο του *Ιστορικού Καταλόγου* στο οποίο απαριθμούνται οι εκκλησιαστικές προσωπικότητες.¹⁵ Ωστόσο, επειδή θεωρεί ότι έχει ήδη καταγράψει έναν αρκετά μεγάλο αριθμό επιφανών κληρικών, κρίνει ότι πρέπει να παραθέσει ορισμένα συγκεντρωτικά αριθμητικά στοιχεία για το πλήθος κάθε κατηγορίας εκκλησιαστικών προσωπικοτήτων που κατέγραψε. Έτσι αποκαλύπτεται ότι έχουν καταγραφεί σαράντα πατριάρχες διαφόρων εδρών, είκοσι οκτώ αρχιερείς, είκοσι εννέα ιερομόναχοι, επτά ιερείς, πέντε διάκονοι και δώδεκα μοναχοί.¹⁶ Πρόκειται για εκκλησιαστικές προσωπικότητες κυρίως της Κωνσταντινούπολης, των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών και του Αγίου Όρους, τις οποίες θεωρεί άξιες να καταγραφούν στον κατάλογο αυτό, είτε επειδή είχαν αναπτύξει αξιολογική εκπαιδευτική, συγγραφική ή εκδοτική δραστηριότητα, είτε επειδή κατέλιπαν φήμη ενάρετου ή ακόμα και ηγιασμένου ανδρός.

Η επιλογή των εκκλησιαστικών προσωπικοτήτων που απαριθμούνται στο τμήμα αυτό του έργου δεν έγινε αποκλειστικά από τον ίδιο, αλλά, καθ' ομολογίαν του Δαπόντε, είναι προϊόν συνεργασίας του Δαπόντε και δύο ή τριών ακόμα ατόμων. Τα άτομα αυτά τον βοήθησαν κατά κύριο λόγο στην επιλογή των απαριθμούμενων προσωπικοτήτων.¹⁷ Υπογραμμίζει, μάλιστα, ότι υπάρχουν και άλλες προσωπικότητες που έχουν θέση στον κατάλογο αυτό, αλλά δεν καταγράφηκαν, επειδή δεν τις γνώριζε ούτε αυτός αλλά ούτε και τα άτομα που τον συνέδραμαν στην εργώδη αυτή προσπάθεια.¹⁸ Ωστό-

σο, αυτό δεν συνεπάγεται ότι οι συνεργάτες του συνέγραψαν και ορισμένα από τα λήμματα του *Ιστορικού Καταλόγου*, καθώς στην περίπτωση αυτή ο Δαπόντες θα παράθετε τα ονόματά τους στο τέλος του λήμματος, όπως άλλωστε είχε κάνει και σε όσους από τους βίους της αυτόγραφης νεο-μαρτυρολογικής συλλογής του cod. Petropolitanus gr. 253 είχαν συνταχθεί από κάποιον άλλον.¹⁹

Ύστερα από την ολοκλήρωση του καταλόγου των επιφανών κληρικών, ο Δαπόντες αποφάσισε να επεκτείνει τον κατάλογο αυτό με την προσθήκη λημμάτων τα οποία θα αναφέρονταν στους τσάρους που είχαν κυβερνήσει επί των ημερών του τη Ρωσική Αυτοκρατορία, με το σκεπτικό ότι πρόκειται για ισχυρούς και επιφανείς, αλλά κυρίως για ομόδοξους ηγεμόνες.²⁰ Είναι προφανές ότι το σκεπτικό αυτό παραπέμπει με σαφήνεια στην αρκετά διαδεδομένη τότε προσδοκία για ρωσική συνδρομή σε περίπτωση ξεσηκωμού του Γένους.²¹ Ο Δαπόντες, άλλωστε, υπήρξε γόνιμος εκφραστής της προσδοκίας αυτής, έστω κι αν είχε αρχίσει να την αμφισβητεί ύστερα από την ατυχή έκβαση των Ορλωφικών (1770).²² Για αυτό τον λόγο, λοιπόν, θα αντιγράψει μακροσκελείς επαναστατικές προκηρύξεις που παρακινούσαν τους ηγεμόνες της Ρωσίας να ξεκινήσουν πόλεμο εναντίον των Οθωμανών,²³ αλλά ακόμα και ανεκδοτολογικού χαρακτήρα επεισόδια, όπως αυτά που υποδεικνύουν πόσο ελεήμων υπήρξε η αυτοκράτειρα της Ρωσίας Ελισάβετ (1741-1762) απέναντι στους υπηκόους της αλλά ακόμα και στους Έλληνες που προσέφευγαν σε αυτή.²⁴ Πάντως, επειδή φοβάται μήπως κουράσει τον αναγνώστη του με όσα καταγράφει, τονίζει ότι επέλεξε να παρουσιάσει εν πολλοίς άγνωστα αλλά οπωσδήποτε αξιολογώσιμα στοιχεία για τους τσάρους, ώστε να κεντρίσει το ενδιαφέρον του αναγνώστη.²⁵ Παρ' όλα αυτά, επειδή υποχρεώνεται σε ορισμένα σημεία να παραλείψει κάποια από τα γεγονότα που θα ήθελε να καταγράψει, καθώς τα έχει ήδη αφηγηθεί σε κάποιο άλλο λήμμα του *Καταλόγου* αυτού, αισθάνεται την ανάγκη να απολογηθεί στον αναγνώστη του και να του εξηγήσει τον λόγο για τον οποίο γίνεται αυτό.²⁶

Στη συνέχεια, επεκτείνει ακόμα περισσότερο τον *Ιστορικό Κατάλογο* με τη προσθήκη σημειώσεων κοσμικών προσωπικοτήτων του Νέου Ελληνισμού.²⁷ Η προσθήκη αυτή γίνεται σιωπηρά, καθώς ο συγγραφέας δεν παραθέτει ένα μεταβατικό κείμενο, ώστε ο αναγνώστης να προετοιμαστεί σχετικά. Ακόμα και όταν αποφάσισε να επεκτείνει τον κατάλογο με την προσθήκη των τσάρων της Ρωσίας, δεν επεσήμανε ότι σκοπεύει να επεκταθεί στην καταγραφή επιφανών κοσμικών προσωπικοτήτων του Νέου Ελληνισμού. Έτσι, ο αναγνώστης βρίσκει στη συνέχεια εντελώς αναπάντεχα καταλόγους στους οποίους απαριθμούνται Φαναριώτες που κυβέρνησαν τις Παραδουναβίες Ηγεμονίες ή κατείχαν κάποιο υψηλόβαθμο αξίωμα στη σουλτανική αυλή, ονομαστούς άρχοντες με σημαντική παιδεία, βαθύπλοτοι έμποροι που χρηματοδότησαν την ίδρυση σχολείων ή την έκδοση βιβλίων, καθώς και επιφανείς λόγιοι που δίδαξαν σε διάφορα εκπαιδευτικά ιδρύματα του ελληνικού χώρου.²⁸ Είναι φανερό ότι τα κριτήρια με τα οποία ο Δαπόντες επιλέγει τις προσωπικότητες που θα συμπεριλάβει στον *Ιστορικό Κατάλογο* δεν είναι μόνο η κοινωνική, οικονομική και πολιτική καταξίωσή τους, αλλά κυρίως η εκπαιδευτική τους δραστηριότητα, καθώς και η ενασχόλησή τους με τη συγγραφή και την έκδοση βιβλίων.

Ωστόσο, η προσπάθεια καταγραφής των κοσμικών προσωπικοτήτων διακόπεται μάλλον απότομα αμέσως μετά την κατά τα φαινόμενα ολοκλήρωση του λήμματος για τον Νικόλαο Τζαρτζούλη (ca 1706-1772).²⁹ Το συμπέρασμα αυτό τεκμαίρεται από το γεγονός ότι ο συγγραφέας δεν παραθέτει ούτε σκέψεις αντίστοιχες με αυτές που απαντούν στο τέλος του καταλόγου των εκκλησιαστικών προσωπικοτήτων, αλλά ούτε και συγκεντρωτικά αριθμητικά δεδομένα για τις απαριθμούμενες κοσμικές προσωπικότητες. Προφανώς, ο Καϊσάριος Δαπόντες δεν μπόρεσε να ολοκληρώσει το έργο του αυτό, εξ αιτίας της βεβιασμένης απομάκρυνσής

του από το πατρικό μοναστήρι του Ευαγγελισμού, τον Ιούλιο 1784, του κοπιαστικού ταξιδιού του προς την Ι. Μ. Ξηροποτάμου και τέλος του θανάτου του, που συνέβη στο ανωτέρω αγιορείτικο μοναστήρι στις αρχές Δεκεμβρίου 1784.³⁰ Αυτό, ωστόσο, δεν εμπόδιζε κάποιο τρίτο πρόσωπο να σημειώσει λίγα χρόνια αργότερα μία σύντομη χρονική ενθύμηση για τον θάνατο του σουλτάνου Αμπντούλ Χαμίτ Α' (1774-1789) και τη διαδοχή στον θρόνο από τον ανιψιό του Σελίμ Γ' (1789-1807), καθώς και ένα σύντομο σχόλιο για τον αριθμό των πατριαρχών που διοίκησαν το Οικουμενικό Πατριαρχείο μέχρι και την πρώτη θητεία του πατριάρχη Νεοφύτου Ζ' (1789-1794).³¹

Τα λήμματα του *Ιστορικού Καταλόγου* προσφέρουν πληροφορίες για την καταγωγή, τις σπουδές, τη σταδιοδρομία αλλά και την πνευματική δραστηριότητα και την εργογραφία κάθε προσωπικότητας που καταγράφεται σε αυτά. Στην πραγματικότητα, ο αναγνώστης έχει στη διάθεσή του ένα εγκυκλοπαιδικό λεξικό με βασικές —αν και όχι πάντοτε ιδιαίτερης ιστορικής αξίας— βιο-εργογραφικές πληροφορίες για σημαίνουσες προσωπικότητες του Νέου Ελληνισμού κατά τον 18^ο αιώνα. Παρ' όλο που υποτίθεται ότι ο Δαπόντες αποσκοπεί μόνο στην εγκυκλοπαιδική παρουσίαση των προσωπικοτήτων αυτών, εν τούτοις αρκετές φορές υποκύπτει στον πειρασμό να ενσωματώσει στα λήμματα εκτενείς παρεκβάσεις με ανεκδοτολογικό χαρακτήρα ή λαογραφικό περιεχόμενο. Οι παρεκβάσεις αυτές προσδίδουν ζωντάνια στο κείμενο και κεντρίζουν το ενδιαφέρον του αναγνώστη, αφού ξεφεύγει έστω και για λίγο από τη μηχανική απαρίθμηση βιο-εργογραφικών πληροφοριών. Ωστόσο, αποτελούν κατά κύριο λόγο πολύτιμη και αυθεντική μαρτυρία για ορισμένα σημαντικά ιστορικά γεγονότα ή ακόμα και για διάφορες πτυχές του λαϊκού βίου του υπόδουλου Ελληνισμού. Για παράδειγμα, ο αναγνώστης θα διαβάσει ορισμένες μάλλον πρόχειρες πληροφορίες για τη σύγχρονη πολιτική και στρατιωτική ιστορία,³² καθώς και για τον τρόπο με τον οποίο γίνονταν παλαιότερα ο εορτασμός του Πάσχα στην ευρύτερη περιοχή του Φαναρίου.³³

Άλλοτε, πάλι, οι παρεκβάσεις αυτές αποτελούν πηγή από όπου αντλούνται ποικίλες αυτοβιογραφικές πληροφορίες για τον ίδιο τον συγγραφέα. Πρόκειται για πληροφορίες που έχουν σχέση κυρίως με την επαγγελματική του σταδιοδρομία,³⁴ την μοναχική του κουρά³⁵ ή ακόμα και με τα έργα του.³⁶ Συνήθως, οι πληροφορίες αυτές εντάσσονται σε λήμματα προσωπικοτήτων που συνδέονταν με διάφορους δεσμούς με τον Καϊσάριο Δαπόντε. Ο συγγραφέας, άλλωστε, δεν παραλείπει να αποτυπώσει με σαφήνεια τη σχέση του με κάθε προσωπικότητα που απαριθμεί, ακόμα και αν πρόκειται για μία φευγαλέα γνωριμία. Έτσι, ο αναγνώστης θα έχει τη δυνατότητα να πληροφορηθεί από τον ίδιο τον Δαπόντε και μάλιστα με αρκετές λεπτομέρειες τη σχέση που είχε με τον πατριάρχη Αλεξανδρείας Ματθαίο Ψάλτη από την Άνδρο (1746-1766), την απονομή εκκλησιαστικού οφικίου από τον πατριάρχη Ιεροσολύμων Παρθένιο τον εξ Αθηνών (1737-1766) στην «ελαχιστότητα» του, τη μεσολάβηση του Κωνσταντίνου Ξυπόλητου για να προσληφθεί ως γραμματικός στην ηγεμονική αυλή της Βλαχίας αλλά και τη φυλάκισή του.³⁷ Όμως, δεν θα περιοριστεί μόνο να επισημάνει τις σχέσεις του με επιφανείς πατριάρχες και αρχιερείς, ονομαστούς άρχοντες και επιφανείς δασκάλους, αλλά θα αποκαλύψει ακόμα και τη βιαστική επίσκεψη του αγίου Κοσμά του Αιτωλού (1714-1779) στο κελί του στην Ι. Μ. Ξηροποτάμου ή ένα δείπνο με τον Ευγένιο Βούλγαρη (1716-1806) σε ένα αρχοντικό του Σταυροδρομίου.³⁸ Είναι φανερό ότι οι πληροφορίες αυτές συμβάλλουν στον εμπλουτισμό των γνώσεών μας για τον βίο του Καϊσάριου Δαπόντε, ακόμα και όταν πρόκειται για αυτοβιογραφικές πληροφορίες με προφανή ανεκδοτολογικό χαρακτήρα.

Τέλος, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι παρεκβάσεις εκείνες που γίνονται αφορμή ώστε ο συγγραφέας να αποκαλύψει πληροφορίες για κάποιο από τα έργα του. Πρόκειται, κυρίως, για περιπτώσεις που ο →

→ συγγραφέας επιλέγει να παραπέμψει σε κάποιο έργο του, ώστε να μην κουραστεί ο αναγνώστης με μία αρκετά εκτενή παρέκβαση ή για να κερδίσει χρόνο. Κατά κύριο λόγο, ο Καισάριος Δαπόντες παραπέμπει στον *Κήπον Χαρίτων*, την περίφημη εκτενέστατη αυτοβιογραφική ποιητική σύνθεση (συντ. 1768).³⁹ Παραπομπές, επίσης, γίνονται και στο *Πατερικόν* του αγίου Γρηγορίου του Διαλόγου (εκδ. 1780),⁴⁰ στον *Καθρέπτη Γυναϊκών* (εκδ. 1766),⁴¹ αλλά και στην ανέκδοτη τότε νεομαρτυρολογική του συλλογή.⁴² Τέλος, δεν παραλείπει να παραθέσει, αυτούσια ή αποσπασματικά, επιστολές του προς διάφορα επιφανή πρόσωπα, όπως και τον επικήδειο που εξεφώνησε προς τιμή του Γεωργίου Χρυσόγονου (1710-1739).⁴³

Η επιλογή του Δαπόντε να παραπέμψει σε έργα του σε κάποια σημεία του *Ιστορικού Καταλόγου* μας αποκαλύπτει μια από τις κατηγορίες πηγών στις οποίες προσφεύγει για να συγκεντρώσει τις πληροφορίες που θα χρησιμοποιήσει. Όμως, ο συγγραφέας δεν περιορίζεται μόνο σε έργα που έχει ήδη συντάξει, αλλά καταφεύγει και σε άλλες πηγές από όπου θα αντλήσει πληροφορίες για να συντάξει τα λήμματα, για τις οποίες έχουμε στη διάθεσή μας ελάχιστες και μάλιστα έμμεσες πληροφορίες. Με τη βοήθεια των πληροφοριών αυτών είναι εφικτό να γίνουν ορισμένες πρώτες παρατηρήσεις γύρω από τις πηγές από όπου αντλεί ο συγγραφέας τις πληροφορίες που παραθέτει.

Πρώτα από όλα, είναι φανερό ότι αρκετά από όσα καταγράφει προέρχονται από τα προσωπικά του βιώματα και εμπειρίες. Άλλωστε, ο Δαπόντες δεν είναι ένας απλοϊκός μοναχός που συντάσσει το έργο του απομονωμένος σε ένα κελί του μικρού μοναστηριού της Ευαγγελίστριας στην Σκόπελο, αλλά ένας μορφωμένος μοναχός με πολυκύμαντο βίο, αρχικά ως υψηλόβαθμο στέλεχος του κρατικού μηχανισμού των Παρτουάβων Ηγεμονιών και αργότερα ως δραστήριος μοναχός της αγιορείτικης μονής Ξηροποτάμου. Είχε, επομένως, τη δυνατότητα να γνωρίσει εκ του σύνεγγυς και να συνδεθεί με φιλικούς δεσμούς με αρκετές από τις προσωπικότητες που απαριθμεί. Το γεγονός ότι ο Δαπόντες είχε γνωρίσει τις περισσότερες από τις προσωπικότητες αυτές επιβεβαιώνεται και από την ενσωμάτωση αυτούσιων τεκμηρίων που επιβεβαιώνουν τις σχέσεις αυτές. Έτσι δεν θα διστάσει να αντιγράψει, μεταξύ άλλων, αυτούσιες τις επιστολές που είχε λάβει από κάποιες από τις προσωπικότητες αυτές, όπως για παράδειγμα παρατηρείται στο λήμμα για τον Γεώργιο Χρυσόγονο από την Τραπεζούντα (1710-1739).⁴⁴ Είναι φανερό, επομένως, ότι ο συγγραφέας καταφεύγει, σε πρώτη φάση, στις προσωπικές του αναμνήσεις και βιώματα, αλλά και στο προσωπικό του αρχείο, από όπου θα ανασύρει επιστολές και άλλα γραπτά τεκμήρια, για να συντάξει ή να εμπλουτίσει τα λήμματά του.

Άλλοτε, πάλι, είναι φανερό ότι ο Καισάριος Δαπόντες έχει στη διάθεσή του μια εξαιρετικά πλούσια και προπαντός ενημερωμένη βιβλιοθήκη, από όπου αντλεί τους τίτλους αρκετών βιβλίων που είχαν γράψει ή εκτυπώσει κάποιοι από όσους απαριθμούνται στον *Ιστορικό Κατάλογο*. Σε κάποιες περιπτώσεις, βέβαια, είναι σαφές ότι τα βιβλία αυτά ανήκουν στην προσωπική του βιβλιοθήκη, καθώς ο Δαπόντες δεν παραλείπει να επισημάνει, αμέσως μετά την παράθεση του τίτλου, ότι κατέχει το συγκεκριμένο βιβλίο.⁴⁵ Ας σημειωθεί, βέβαια, ότι ο Δαπόντες παρουσιάζεται να κατέχει κυρίως χειρόγραφα και ανέκδοτα μέχρι τότε έργα, παρά τυπωμένα βιβλία. Μάλιστα, όταν αναφέρεται σε ένα έργο που δεν έχει ακόμα τυπωθεί, δεν διστάζει να εκφράσει τη γνώμη του για αυτό με θετικά σχόλια, όπως για παράδειγμα όταν αναφέρεται στην ελληνική μετάφραση της σύντομης γεωγραφικής πραγματείας περί μερισμού της υδρογείου που επεξεργάστηκε ο Δημήτριος Νοταράς ή όταν μακαρίζει όποιον αποφασίσει να τυπώσει τα έργα του μητροπολίτη Δρύστατος Ιερόθεου Κομνηνού (1657-1719).⁴⁶ Είναι φανερό, λοιπόν, ότι ο *Ιστορικός Κατάλογος* αποτελεί επί πλέον και μία πολύτιμη πηγή πληροφόρησης για το περιεχόμενο της προσωπικής του βιβλιοθήκης, τα αναγνωστικά του ενδιαφέροντα αλλά και

το ενδιαφέρον του να αποκτή έντυπες εκδόσεις και χειρόγραφα ανέκδοτων μέχρι τότε έργων.

Σε αρκετές περιπτώσεις, όμως, δεν είναι σαφές αν ο Δαπόντες είχε αποκτήσει το συγκεκριμένο βιβλίο ή αν το είχε διαβάσει κάποτε σε κάποια βιβλιοθήκη και απλώς είχε κρατήσει σημειώσεις ή είχε αντιγράψει ένα τμήμα του. Έτσι, λοιπόν, αν και μπορεί να κατανοηθεί πώς μπόρεσε κάποτε να διαβάσει τους ιαμβικούς κανόνες που ο Γεώργιος Χρυσόγονος (1710-1739) έγραψε προς τιμή του Νικολάου Μαυροκορδάτου (1670-1730), καθώς ο Δαπόντες υπήρξε μαθητής του πρώτου στην Ακαδημία στο Βουκουρέστι,⁴⁷ δεν μπορεί να γίνει το ίδιο σε μία σειρά στιχουργμάτων ορισμένων από τις προσωπικότητες που απαριθμεί και τα οποία τα παραθέτει αυτούσια ή σχεδόν αυτούσια. Για παράδειγμα, δεν είναι γνωστό αν πράγματι είχε αποκτήσει ή αν απλώς είχε διαβάσει κάποτε σε κάποια βιβλιοθήκη και στη συνέχεια αντέγραψε τους ιαμβικούς στίχους που ο Ιωάννης Τζανής συνέταξε προς την Ζωοδόχο Πηγή.⁴⁸ Ομοίως, δεν είναι γνωστό πως γνωρίζει τις επιστολές που παραθέτει αυτούσιες από την προσωπική αλληλογραφία ορισμένων από τις προσωπικότητες που απαριθμεί, όπως για παράδειγμα συμβαίνει με την επιστολή του πατριάρχη Αλεξανδρείας Κοσμά (1723-1736) προς τον Ευστράτιο Αργέντη (1685-1762)⁴⁹ ή επιστολές από την προσωπική αλληλογραφία του Αναστασίου Γορδίου (1654-1729).⁵⁰ Εξ ίσου περίεργο είναι πώς κατόρθωσε να έχει στην κατοχή του επίσημες επιστολές πατριαρχών προς σημαντικές προσωπικότητες της Ρωσίας,⁵¹ αλλά ακόμα και αντίγραφα πατριαρχικών εγγράφων με τα οποία παραχωρούνται προνόμια σε διάφορες μονές.⁵²

Τέλος, ο Δαπόντες δεν παραλείπει ορισμένες φορές να παραθέσει και πληροφορίες που έγιναν γνωστές σε αυτόν από συζητήσεις με άλλα άτομα. Πρόκειται κυρίως για πληροφορίες που αφορούν στη συγγραφή ή την έκδοση ενός ατύπωτου μέχρι τότε έργου κάποιου λογίου, όπως για παράδειγμα το έργο του ιερομονάχου Ιωάσσηφ του Ροδίου και τη *Γραμματική Γεωγραφική* του Γεωργίου Φατζέα (1722-1768).⁵³ Άλλοτε, πάλι, δεν διστάζει να παραθέσει, ίσως με κάποια αμφιβολία, κάποια φήμη που ακούστηκε για κάποιον από τους απαριθμούμενους κληρικούς και λογίους, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τη φήμη ότι μετά τον θάνατο του Ιωακείμ Βούρου Καββάκου εμφανίστηκε ένας σταυρός στο δεξί του χέρι.⁵⁴

Οι παρατηρήσεις που προηγήθηκαν αποσκοπούσαν σε μία πρώτη προσέγγιση του τρόπου εργασίας του Καισάριου Δαπόντε κατά τη σύνταξη του *Ιστορικού Καταλόγου*, ενός προσωπογραφικού λεξικού του υπόδουλου Ελληνισμού κατά τον 18^ο αιώνα. Το λεξικό αυτό συντάχθηκε σταδιακά και μάλιστα με τη συνδρομή δύο ή τριών ακόμα προσώπων κατά τη διάρκεια του τελευταίου έτους της ζωής του Καισάριου Δαπόντε. Για τη σύνταξη του ο συγγραφέας ανέτρεξε αρκετά συχνά στην εξαιρετικά πλούσια προσωπική του βιβλιοθήκη και στο προσωπικό του αρχείο, από όπου ανέσυρε ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τον βίο και τη δράση των απαριθμωμένων προσωπικοτήτων, για τη σύγχρονη ιστορία και τον λαϊκό πολιτισμό, αλλά και πολύτιμα τεκμήρια για τη σύγχρονη φιλολογική παραγωγή και την εκπαιδευτική δραστηριότητα. Για αυτόν τον λόγο, το συγκεκριμένο λεξικό αποτελεί μία πολύτιμη πηγή για τη μελέτη της παιδείας και της λογοτεχνίας του Νέου Ελληνισμού κατά τον 18^ο αιώνα. Δίκαια, λοιπόν, το έργο αυτό κατέχει μία θέση ανάμεσα στις πρώτες προσπάθειες μελέτης της νεοελληνικής παιδείας και γραμματείας κατά τον 18^ο αιώνα, όπως άλλωστε είχε υποστηριχθεί και από τον Άλκη Αγγέλου.⁵⁵

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Αναλυτική βιβλιογραφία για τον Καισάριο Δαπόντε, βλ. Συμ. Α. Πασκαλίδης, *Η αυτόγραφη νεομαρτυρολογική συλλογή του μοναχού Καισάριου Δαπόντε (1713-1784)* [Νεομαρτυρολογικά Σύμμεκτα Α'], Θεσσαλονίκη, 2012, 19, σημ. 1 (στο εξής:

- Πασχαλίδης, *Νεομαρτυρολογική Συλλογή*) και Χαρ. Καρανάσιος, «Το άγνωστο έργο του Καيسάριου Δαπόντε *Βρύσις Λογική* (1778): Επιστολαί εκ της φυλακής και κατά των Κολυβάδων», περ. *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 12 (2016), 255, σημ. 1, όπου παρατίθενται και νεώτερες δημοσιεύσεις (στο εξής: Καρανάσιος, *Βρύσις λογική*).
2. Για μία σύντομη επισκόπηση του βίου αλλά και της εργογραφίας του Καيسάριου Δαπόντε, βλ. Πασχαλίδης, *Νεομαρτυρολογική Συλλογή*, 19-34.
  3. Για μία πρόχειρη αξιολόγηση της ποιητικής του Δαπόντε, βλ. Φ. Κακριδής, «Παρατηρήσεις στην ποιητική του Καيسάριου Δαπόντε», περ. *Δωδώνη: Φιλολογία* 34 (2005), 25-38.
  4. Για μια πρόχειρη παρουσίαση των λόγων εξ αιτίας των οποίων αξιολογείται με αυτό τον τρόπο το έργο του Καيسάριου Δαπόντε, βλ. Καρανάσιος, *Βρύσις λογική*, 256-258.
  5. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1975, 114-116· Λ. Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1978, 92.
  6. Με τη συστηματική έρευνα για το σύνολο του έργου και του βίου του Δαπόντε, βάσει των εκδόσεων αλλά και όλων των γνωστών χειρογράφων, αυτογράφων και μη, του Δαπόντε, ασχολούνται ο Χαρίτων Καρανάσιος, Διευθυντής Ερευνών στο Κέντρο Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών, και ο Συμεών Πασχαλίδης, Καθηγητής στη Θεολογική Σχολή του ΑΠΘ· πρβλ. Καρανάσιος, *Βρύσις λογική*, 259.
  7. Ο πλήρης τίτλος του έργου έχει ως εξής: *Κατάλογος ιστορικών αξιολογούντων καθ' ημάς χρηματισάντων έπιστημων Ρωμαίων, και τινων μεγάλων συμβεβηκότων και υποθέσεων, άρχόμενος από του χιλιοστού έπτακοσιοστού έτους, έως του ένεσιώτους όγδηκοστού τετάτου καταστρωθείς παρά Κωνσταντίνου Δαπόντε Σκοπελίτου, του μετονομασθέντος Καيسαριού.*
  8. Πασχαλίδης, *Νεομαρτυρολογική Συλλογή*, 30.
  9. Κ. Δαπόντες, *Ιστορικός Κατάλογος Επισήμων Ανδρών (1700-1784)*, εκδ. Κ. Ν. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. Γ', εν Βενετία 1872, 73-200 (στο εξής: Δαπόντες, *Ιστορικός Κατάλογος*).
  10. Κ. Ν. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. Γ', εν Βενετία, ξη'. Για τον κώδικα αυτόν και τα περιεχόμενά του, βλ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Κατάλογος των εν τη Βιβλιοθήκη 'Ζωγραφείου' ελληνικών κωδίκων», περ. *Известия Императорскаго архивологическаго институту и въ Константинопольскомъ архиве* 14:2-3 (1909), 82-83 (στο εξής: Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Κατάλογος κωδίκων»).
  11. Δαπόντες, *Ιστορικός Κατάλογος*, 200. Επίσης, πρβλ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Κατάλογος κωδίκων», 83. Ας σημειωθεί, ακόμα, ότι ο Κ. Ν. Σάθας παραλείπει από την έκδοση ορισμένα σημεία, καθώς τα θεωρεί ανούσια, σκιοινοτενή και κουραστικά.
  12. C. Daponte, *Catalogul Istoric a ómenilor însemnați din seculul XVIII, dintre cari mareamajoritate au trăit în țările Române Valahia și Moldova*, εκδ. C. Erbiceanu, *Cronicaarii greci care au scris despre români în epoca fanariotă*, Βουκουρέστι, 1888, 87-227 (στο εξής: Daponte, *Catalogul Istoric*).
  13. Daponte, *Catalogul Istoric*, 87: «Publicat de pe manuscriptul autograph a lui Daponte».
  14. Δαπόντες, *Ιστορικός Κατάλογος*, 135 (= Daponte, *Catalogul Istoric*, 142).
  15. Δαπόντες, *Ιστορικός Κατάλογος*, 135-136 (= Daponte, *Catalogul Istoric*, 142).
  16. Δαπόντες, *Ιστορικός Κατάλογος*, 135-136 (= Daponte, *Catalogul Istoric*, 142).
  17. Δαπόντες, *Ιστορικός Κατάλογος*, 135 (= Daponte, *Catalogul Istoric*, 142).
  18. Δαπόντες, *Ιστορικός Κατάλογος*, 135 (= Daponte, *Catalogul Istoric*, 142).
  19. Πασχαλίδης, *Νεομαρτυρολογική Συλλογή*, 54.
  20. Δαπόντες, *Ιστορικός Κατάλογος*, 136 (= Daponte, *Catalogul Istoric*, 142-143).
  21. Για την προσδοκία αυτή, βλ. προχειρώς Π. Μ. Κριτομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1999², 188 κ. εξ.
  22. Σχετικά με την απογοήτευση του Δαπόντε ως προς το ζήτημα αυτό, βλ. Π. Μ. Κοντογιάννης, *Οι Έλληνες κατά τον πρώτον επί Αικατερίνης Β' Ρωσοτουρκικόν Πόλεμον (1768-1774)*, εν Αθήναις 1903, 376-377.
  23. Δαπόντες, *Ιστορικός Κατάλογος*, 137-141, 141-142 (= Daponte, *Catalogul Istoric*, 143-146, 147).
  24. Δαπόντες, *Ιστορικός Κατάλογος*, 144-145 (= Daponte, *Catalogul Istoric*, 155-156).
  25. Δαπόντες, *Ιστορικός Κατάλογος*, 136 (= Daponte, *Catalogul Istoric*, 142-143).
  26. Δαπόντες, *Ιστορικός Κατάλογος*, 148-149 (= Daponte, *Catalogul Istoric*, 164).
  27. Δαπόντες, *Ιστορικός Κατάλογος*, 149-200 (= Daponte, *Catalogul Istoric*, 164-227).
  28. Δαπόντες, *Ιστορικός Κατάλογος*, 149-200 (= Daponte, *Catalogul Istoric*, 164-227, όπου όμως παρατίθεται το σύνολο των αριθμημένων προσωπικότη- των σε αντίθεση με την έκδοση του Σάθα).
  29. Daponte, *Catalogul Istoric*, 226-227.
  30. Πασχαλίδης, *Νεομαρτυρολογική Συλλογή*, 33, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.
  31. Daponte, *Catalogul Istoric*, 227. Είναι προφανές ότι είναι αναγκαίο να εντοπισθεί και να εξετασεί παλαιογραφικά και κωδικολογικά ο λαθάνων σήμερα κώδικας από τον οποίο εξέδωσε ο Constantin Erbiceanu το συγκεκριμένο έργο, ώστε να διαπιστωθεί αν πρόκειται πράγματι για αυτόγραφο κώδικα του Δαπόντε, όπως ισχυρίζεται, ή για μεταγενέστερο απόγραφο.
  32. Για παράδειγμα, γίνονται αναφορές στις στρατιωτικές επιχειρήσεις του ρωσικού στρατού εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Γερμανίας αλλά και στην πολιτική ζωή των Παραδουναβίων Ηγεμονιών. Σχετικά, βλ. Δαπόντες, *Ιστορικός Κατάλογος*, 88-89, 136, 143-144, 154-155, 159-160, 167-170 (= Daponte, *Catalogul Istoric*, 143-163, 164-192, 196).
  33. Δαπόντες, *Ιστορικός Κατάλογος*, 131-133 (= Daponte, *Catalogul Istoric*, 139-140).
  34. Δαπόντες, *Ιστορικός Κατάλογος*, 176, 181-182 (= Daponte, *Catalogul Istoric*, 184, 196).
  35. Δαπόντες, *Ιστορικός Κατάλογος*, 124-125 (= Daponte, *Catalogul Istoric*, 134).
  36. Δαπόντες, *Ιστορικός Κατάλογος*, 103, 131, 165, 168, 176, 198-199 (= Daponte, *Catalogul Istoric*, 114, 186, 192, 197-198, 216-220).
  37. Δαπόντες, *Ιστορικός Κατάλογος*, 87-89, 98, 168, 181-182 (= Daponte, *Catalogul Istoric*, 101-102, 110, 186, 196).
  38. Δαπόντες, *Ιστορικός Κατάλογος*, 124, 111 (= Daponte, *Catalogul Istoric*, 133, 124).
  39. Δαπόντες, *Ιστορικός Κατάλογος*, 165, 176 (= Daponte, *Catalogul Istoric*, 186, 192).
  40. Δαπόντες, *Ιστορικός Κατάλογος*, 168 (= Daponte, *Catalogul Istoric*, 186). Ας σημειωθεί ότι ο Δαπόντες δεν παραλείπει να αναφέρει, σε άλλο σημείο του Καταλόγου, πως το έργο αυτό εκδόθηκε με χρηματοδότηση του Καيسάριου Βλάχου [Δαπόντες, *Ιστορικός Κατάλογος*, 103 (= Daponte, *Catalogul Istoric*, 114)].
  41. Δαπόντες, *Ιστορικός Κατάλογος*, 131 (= Daponte, *Catalogul Istoric*, 138).
  42. Δαπόντες, *Ιστορικός Κατάλογος*, 134 (= Daponte, *Catalogul Istoric*, 141). Για τα προβλήματα σχετικά με τη χρονολόγηση της νεομαρτυρολογικής συλλογής του Δαπόντε, βλ. Πασχαλίδης, *Νεομαρτυρολογική Συλλογή*, 50-55.
  43. Δαπόντες, *Ιστορικός Κατάλογος*, 182-185, 198-199 (= Daponte, *Catalogul Istoric*, 197-198, 216-220).
  44. Δαπόντες, *Ιστορικός Κατάλογος*, 193-198 (= Daponte, *Catalogul Istoric*, 216-220).
  45. Δαπόντες, *Ιστορικός Κατάλογος*, 95, 100, 128, 137, 162, 191, 200 (= Daponte, *Catalogul Istoric*, 107, 111, 137, 143, 182, 221).
  46. Δαπόντες, *Ιστορικός Κατάλογος*, 200, 100 (= Daponte, *Catalogul Istoric*, 221, 111).
  47. Δαπόντες, *Ιστορικός Κατάλογος*, 193 - 198 (= Daponte, *Catalogul Istoric*, 205-216).
  48. Daponte, *Catalogul Istoric*, 202-203. Ας σημειωθεί ότι οι στίχοι αυτοί παραλείπονται χωρίς αιτιολόγηση στην έκδοση του Σάθα (Δαπόντες, *Ιστορικός Κατάλογος*, 191, σημ.1).
  49. Daponte, *Catalogul Istoric*, 226.
  50. Δαπόντες, *Ιστορικός Κατάλογος*, 120 (= Daponte, *Catalogul Istoric*, 131). Ας σημειωθεί ότι δύο εξ αυτών, που απευθύνονται προς τον ιερέα Αντώνιο από τη Νέα Κώμη, παρατίθενται αυτούσιες στο σχετικό λήμμα.
  51. Όπως, για παράδειγμα, τις επιστολές που είχε ανταλλάξει ο πατριάρχης Διονύσιος Δ' (α' θητεία: 1671-1673, β' θητεία: 1676-1679, γ' θητεία: 1682-1684, δ' θητεία: 1686-1687) με τους τότε ηγεμόνες της Ρωσικής Αυτοκρατορίας και τον τότε πατριάρχη Μόσχας [Δαπόντες, *Ιστορικός Κατάλογος*, 76-80 (= Daponte, *Catalogul Istoric*, 93-95)].
  52. Όπως, για παράδειγμα, το σιγίλλιο του πατριάρχη Διονυσίου Δ' για τη σταυροπηγιακή μονή Κύκκου στην Κύπρο [Δαπόντες, *Ιστορικός Κατάλογος*, 84 (= Daponte, *Catalogul Istoric*, 99)].
  53. Δαπόντες, *Ιστορικός Κατάλογος*, 100, 125 (= Daponte, *Catalogul Istoric*, 111, 134).
  54. Daponte, *Catalogul Istoric*, 225.
  55. Άλκης Αγγέλου, «Δοκιμές για απογραφή και αποτίμηση της Νεοελληνικής Γραμματείας στην ευρυχωρία του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», περ. *Ο Ερασιναστής* 11 (1974), 5.